

Jasna Balorda

Kratka analiza procesa formiranja etničkih grupacija

Uvod

Etnicitet i etničke veze predstavljaju jedan od primarnih fokusa evropskih i inih društava 21. vijeka zahvaljujući kako globalizaciji tako i antiterorističkim kampanjama specifičnim za sami početak novog vijeka. Posebno u Bosni i Hercegovini, koja još uvijek briše tragove krvavog rata baziranog na etničkoj osnovi, ovi koncepti, iako potpuno zanemareni, od presudne su važnosti za razumijevanje tragične prošlosti na kojoj bi trebalo izgraditi temelje za novu i sigurniju budućnost. Razumijevanje koncepata etniciteta i etničkog identiteta, te procesa formiranja etničkih grupacija i učešća pojedinaca u njima od presudne je dakle važnosti za shvatanje naše svakodnevne političke zbilje, koja nužno utječe i na našu individualnu realnost.

Svaki socijalni identitet, pa tako i etnički, konstruiran je nužno u interakciji s okolinom u smislu socijalnog okvira i strukture.

S obzirom na to da je socijalna stvarnost sveprisutna kod pojedinaca od samog početka života, odnosno da se u nju rađaju, svi identiteti bivaju konstruirani u okviru ove strukture simbola i značenja a vandiskursna svijest se stoga može jedino smatrati apsolutnom utopijom. Ovakav stav ne uključuje pretpostavku da je pojedinac sasvim determiniran od ovakve realnosti, ali iako se ovdje stavlja viđenje pojedinca kao djelotvornog agensa sa slobodnom voljom u prvi plan bitno je napomenuti da je individualno kretanje u strukturi uvijek u nekoj mjeri ograničeno socijalnom stvarnošću koja postavlja uslove i diktira pravila igre.

Sloboda pojedinca je dakle relativan pojam, čije prakticiranje uvijek ovisi o rigidnosti određene strukture. Kontekst stoga neminovno igra bitnu ulogu u formiranju svih vrsta identiteta s obzirom na to da različiti diskursi u

nekoj mjeri uvijek utječu na individue, njihova vjerovanja i poglede na sebe i svijet oko sebe.

Kada govorimo o definicijama etniciteta i etničkog identiteta, sociolozi ova dva koncepta najčešće koriste kao sinonime, dok socijalno-psihološka literatura tretira etnički identitet kao dio identitetskog procesa, a etnicitet zamišlja kao dio strukturalnog odnosa između grupa. Etnički identitet je od socijalnih psihologa zapravo tretiran kao i bilo koji drugi socijalni identitet (Liebkind, 1989; 26, 29).

Za potrebe ove analize korištena je sljedeća definicija:

Etnički identitet je način na koji pojedinci i grupe definiraju i osjećaju svoje etničke veze i pripadnosti, dok je etnicitet onaj osnovni kvalitet koji predstavlja srž ovih pripadnosti.

Etnički identitet se, kao takav, držeći se navedene definicije, razlikuje od koncepta nacionalnog identiteta iako oba pripadaju istoj grupi socijalnih identiteta. Konstrukcija nacionalnog identiteta ovdje je definirana primarno kao državni, politički projekt, koji je vidljiviji na samoj površini identitetskog diskursa, a najčešće ima ideološku pozadinu, dok je etnički identitet ovdje definiran kao lični osjećaj etničke pripadnosti pojedinca, koji ne mora biti vidljiv na nacionalnom nivou, ali često zadire duboko u intimnu sferu pojedinca. Iako je privatni osjećaj i opredjeljenje, etnički identitet kao i nacionalni može biti u određenoj mjeri rezultat političkih utjecaja vladajućih struktura. Također, etničke grupe postoje uvijek kao dio određene nacije iako je ideja o nacionalnosti također bazirana na zajedničkim vjerovanjima i konstrukcijama učesnika u identitetu. Etnička čistota nacije, kao čiste jedinice, izolirane od drugih etničkih utjecaja, imaginaran je koncept, s obzirom na to da je etnički diverzitet nacija prisutan u cijelom svijetu.

Kako definirati etničku grupu

Riječ etnos dolazi iz grčkog jezika i obično je prevedena kao narod ili nacija, jer ukazuje na nekolicinu situacija u kojima su ljudi živjeli i djelovali zajedno kao grupa. Etnicitet je kao takav, u počecima interesovanja za ovaj koncept, bio analiziran samo od antropologa, ali se od tada infiltrirao u mnogobrojna druga naučna polja istraživanja.

Pokušaj da se objasni način na koji se etničke grupe formiraju može biti veoma komplikovan, osobito stoga što kriteriji koji povezuju ljude u jednu grupu variraju na mnogo načina od jedne do druge grupe. Ti kriteriji odnosno markeri (obilježja) etniciteta koriste se u pokušaju da se jedna grupa diferencira od druge, 'Nas' od 'Njih'.

Jenkins, u pokušaju da nabroji neke od markera etniciteta, spominje one kulturološke: jezik, neverbalno ponašanje, religiju, hranu, način odijevanja, drugim riječima svjesno i nesvjesno prakticiranje kulture, ali i historiju, fizičku pojavu pojedinca i rasu kao veoma bitne faktore u kreiranju grupa. Etničke veze i pripadnosti očito nemaju isti oblik ili snagu svuda, osobito kad se uzme u obzir da postoje mjesta na svijetu gdje etnicitet ne igra pretjerano bitnu ulogu, jednako kao što postoje ljudi kojima etnicitet predstavlja samo neku vrstu kulturološkog naslijeđa, dok kod drugih igra krucijalnu ulogu u životu (Jenkins, 1997; 77).

Jenkinsovu je posljednju poentu najlakše ilustrovati ako promatramo ona društva u svijetu u kojima etnički diverzitet nije toliko prisutan kao u nekim drugim. Male grupe, koje žive izolovane od vanjskog svijeta, nemaju istu potrebu da se bave etnicitetima, kao oni koji su svakodnevno u interakciji s različitim etničkim grupama, s obzirom na to da ne postoje "drugi" u društvu od kojih se dotična grupa razlikuje, ili s kojima se može uporediti. S druge strane, društva u kojima je etnički diverzitet dio svakodnevnog života pokazuju veću svijest kako o sopstvenom tako i o drugim etnicitetima¹.

Postoji mnoštvo različitih pokušaja da se definiira etnička grupa. Biološki, historijski, religijski i kulturološki elementi su najčešće spominjani kao ključni za kreiranje ili doprinos kreiranju etničke grupe. Ovakve definicije, koje se zasnivaju na kriterijima formiranja, nažalost, ne uzimaju u obzir činjenicu da elementi identifikacije etničke grupe evoluiraju i mijenjaju se s vremenom, u skladu s okolnostima i političkim diskursima, te variraju od grupe do grupe. Utvrđivanje uvijek validnih, generalnih kriterija na osnovu kojih se navodno postavljaju temelji za konstrukciju grupe, može stoga djelovati kao nepotreban i irelevantan posao koji kroz proces generalizacije zanemaruje specifičnosti pojedinih grupa i konteksta u kojima su formirane i u kojima evoluiraju. Etnička grupacija Bošnjaka Bosne i Hercegovine upravo je ovakva jedna grupa, za koju je kriterije za formiranje grupe veoma teško definirati.

S obzirom na genetsko porijeklo, ova grupacija ima iste pretke kao i druge etničke grupe u Bosni i Hercegovini, s kojima dijeli i bitne historijske smjernice s obzirom na to da je stasala kroz suživot s "drugima". Kulturološki

¹ Ispoljavanje etničke svijesti u društvima gdje su prisutni "drugi" također može biti posljedica političke manipulacije identitetima.

gledano, ona govori istim jezikom, bez obzira na trenutni politički trend komadanja jezika na "Naš" i "Vaš", te se fizički ne razlikuje od ostalih etničkih grupa na ovim prostorima. Islam, koji je upravo onaj etnički marker korišten da bi se ova grupacija razlikovala od drugih², može ali ne mora biti validan, s obzirom na to da su pripadnici ove etničke grupacije često ateisti, a u religijskim običajima i praksama osobito manjih mjesta, religijski elementi svih triju religija često su pomiješani, kao i hrana, tradicije, muzika i drugi kulturološki markeri koji su više lokalno a manje etnički specifični, a kao cjelina pripadaju jedinstvenom i po tradicijama i praksama specifičnom bosanskom kulturološkom prostoru.

Osim ovakvih argumenata, pokušaji da se kreira definicija etničke grupacije na osnovu kriterija formiranja ne uzimaju u obzir one članove koji izaberu da promijene etničku grupu iz strateških razloga. Etnička grupa, poput Bošnjaka, zapravo je jedna od onih čiji su članovi nerijetko birali da umjesto dotadašnjeg identifikacijskog okvira primijene drugi, koji bi im omogućio pripadnost jednoj od dviju snažnijih etničkih grupa u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji uopšte (Bringa, Malcolm, Sells).³

Poznato je da članovi manje atraktivnih grupa pokatkad mijenjaju pripadnost, ali činjenica da je identifikacijski okvir promijenjen ne znači da pojedinac nije prihvaćen u novom okruženju kao jedan od "Nas". Dakle, članovi grupa koji su promijenili etničku pripadnost ne bi trebali biti isključeni iz definicije o etničkim grupama iako ih rigidne definicije koje se baziraju na definiranju objektivnih kriterija za formiranje grupa neminovno isključuju, bez obzira na to što su ovakvi možda istinski prihvaćeni od nove, izabrane grupacije, kao jednakopravni učesnici u identitetu.

Fokus na biološke, historijske, kulturološke i druge kriterije kao uslov za formiranje etničkih grupa definira etničku grupu kao zatvorenu i izolovanu jedinicu, iz koje će neki članovi neminovno biti isključeni. Primjenom ovakvih definicija postavljaju se uslovi i nameću okviri za ono što bi etnička grupacija po mišljenju teoretičara trebala da bude, a što umnogome otežava eventualne pokušaje da se određena etnička grupacija od samih njenih učesnika definira po nekoj drugoj osnovi.

Karmela Liebkind definira etničku grupu kao jedinicu čiji se članovi obično identificiraju s onima s kojima dijele zajedničko porijeklo i manifestiraju neke zajedničke kulturološke obrasce (Liebkind, 1989; 28).

2 O tome govori i sam prijašnji naziv grupacije: "Muslimani".

3 Bošnjaci su ona etnička grupacija u bivšoj SFRJ koja je najčešće naizgled "mijenjala" etničku pripadnost. Osobito je tipično bilo davanje djeci neutralnih imena ili imena koja tradicionalno pripadaju drugim etničkim grupama, kao i korištenje neutralnih nadimaka da bi se izbjegla negativna stigma koja je pratila ovu etničku grupaciju.

Ova definicija bi se vjerovatno pokazala primjenjivom i validnom kada govorimo o većini etničkih grupa u svijetu. Da bi izbjegla probleme koji su prethodno spomenuti, Liebkind pokušava umekšati strukturu definicije, koristeći se terminima poput “obično” i “neke”. Međutim, problemi u ovoj definiciji ipak postoje. Ako se članovi etničke grupe obično identificiraju s onima istog porijekla, s kim se onda identificiraju u drugim slučajevima?

Max Weber 1922. godine predstavlja definiciju koju Richard Jenkins također koristi u svojim sociološkim spekulacijama, a koja postulira da etnička grupa postoji radi zajedničkog vjerovanja njenih članova da dijele isto porijeklo. Ova definicija ostavlja više prostora učesnicima u etničkim identitetima, ali još uvijek se bazira na pokušaju da se definira zajednički imenilac, “zajedničko porijeklo”, koji povezuje članove grupe i zato čini osnovu njenog postojanja. Stanovnici Bosne i Hercegovine su i ovdje dobar primjer s obzirom na to da su sve etničke grupe u Bosni i Hercegovini istog porijekla, što se ističe čak i u različitim ekstremno nacionalističkim teorijama⁴⁵, ali to ih ipak ne čini jednom etničkom grupom, nego trima. Drugim riječima, bez obzira na to kako bismo mogli definirati zajedničke kriterije za postojanje specifične i unikatne etničke grupe, uvijek će postojati slučajevi i etničke grupacije na koje se ove definicije neće moći primijeniti. Određene etničke grupe se neće uklapati u strukturu definicije iz jednostavnog razloga što vrijeme, mjesto i uslovi za razvijanje etničkog identiteta nisu uzeti u obzir.

Etnička grupa se ne može definirati na osnovu nekih generalnih objektivnih kriterija koji zanemaruju njenu specifičnost, nego samo kao zasebna jedinica, onakva kakva jest, objektivno analizirana i shvaćena u spstvenom kontekstu.

4 U ratu u Bosni i Hercegovini različite ekstremno nacionalističke teorije su postulirale da su Muslimani (Bošnjaci) zapravo porijeklom Srbi odnosno Hrvati. Ovakvi pokušaji da se redefiniranjem identiteta etnička grupacija Bošnjaka prikloni jednoj od dviju većih grupacija u Bosni i Hercegovini, historijski su veoma brojni. Npr. u Pavelićevoj NDH Muslimani su proglašavani hrvatskim cvijećem, što je eksplicitno negiralo njihovu etničku unikatnost.

5 Ipak se mora spomenuti da su postojali, i još uvijek postoje, pokušaji da se zajedničko porijeklo etničkih grupa u BiH negira tako što se historijskim falsifikatima pretpostavljaju različite biološko-historijske platforme grupa. Prije i za vrijeme rata u određenim krugovima srpskih intelektualaca bile su popularne teorije koje su postulirale da su Srbi autohtono bosansko stanovništvo, a da su Muslimani došli s Turcima. Muslimanska propaganda nastala kao opozicija ovakvim nacionalizmima postulira da su Bošnjaci jedini direktni potomci bogumila, te stoga jedina etnička grupa koja polaže pravo na bosanski historijski i kulturološki kontinuitet, a da su Srbi i Hrvati doselili iz Srbije i Hrvatske (Husein Čišić, Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija, Preporod, 1945).

Još jedna sociološka definicija etničke grupe napisana je od Evereta Hughesa 1948. godine, a ukazuje na to da etnička grupa postoji zbog toga što:

“... ljudi unutar grupe i ljudi van grupe priznaju da je zasebna... jer se i njeni sopstveni članovi, kao i članovi drugih grupa izjašnjavaju, osjećaju i ponašaju u skladu s njenim zasebnim postojanjem...” (Hughes, 1994; 91)

Bitna poenta u ovoj definiciji, poenta koju su i Liebkind i Weber, u vrijeme kada je analizirao načine definiranja etničkih grupa, previdjeli, upravo je ta da u principu nije važno da li je zajedničko porijeklo članova etničke grupe historijski realitet ili samo stvar ubjeđenja članova grupe: najbitniji faktor jeste da je ubjeđenje kao takvo prisutno i da funkcioniše kao osnova za konstituciju grupe. Dakle, dok su ostale, do sada spomenute definicije, preokupirane ograničavanjem grupacije s ciljem dokazivanja njenog postojanja, ovakva definicija otvara etničku grupaciju prema svijetu i čini je slobodnijom, ostavljajući joj mogućnost za redefiniranje identiteta, razmjenu članova s drugim grupama i generalno kulturološku razmjenu s vanjskim svijetom.

Drugim riječima, i u slučajevima u kojima je zajedničko porijeklo članova etničke grupe problematično dokazati, a takve slučajeve nije teško pronaći u svijetu, etnička grupa bez obzira na to postoji zahvaljujući sopstvenom ubjeđenju i ubjeđenju drugih da je jedna, čak i ako ne zadovoljava nekakve unaprijed definirane teoretske kriterije pripadnosti.

Još jedna bitna poenta u Hughesovoj definiciji je važnost onoga što ‘Drugi’ misle ili vjeruju o ‘Nama’. U ovoj se definiciji, dakle, implicitno ukazuje na to da etnička grupa ne može postojati kao potpuno izolovana od ostalih. Način na koji je stvorena i konstruirana uvijek ovisi o shvaćanjima i prihvaćanjima relevantnih ‘Drugih’⁶.

Jenkins podvlači da postojanje etničke grupe uvijek podrazumijeva i etničke relacije, tako da etnički identitet grupe nikada ne može biti adekvatno studiran kao izolovan od vanjskog svijeta, već samo u datom kontekstu, u relaciji s ostalim, drugačije definiranim grupama (Jenkins 1997, 11). Tajfel razvija ovu tezu još dalje, objašnjavajući kako jedna grupa⁷ koristi unutar-grupne mehanizme⁸ identifikacije, te mehanizme kategorizacije kojima

6 Odgovor na sve nacionalističke pokušaje da se negira postojanje etničke grupacije Bosanskih Muslimana – Bošnjaka, očigledno leži u ovoj prostoj definiciji etničke grupe. Relevantni ”drugi”, u ovom slučaju bosanski Srbi i Hrvati, ali i pripadnici etničkih identiteta susjednih država, uvijek su se otvoreno ponašali u skladu sa činjenicom da ova etnička grupa postoji, da joj pripada zaseban i specifičan identitet, te su se u skladu sa ovim, bez obzira na različite historijske interese, prema njoj i ophodili.

7 Tajfel operira primarno generalnim konceptom socijalnog identiteta.

8 Tajfelova definicija koristi termine in-group i out-group, koji su definirani kao takvi upravo da bi eksplicitno ukazali na važnost međugrupnih relacija, gdje je in-group jedna socijalna

definira druge grupe kao drugačije od sebe, s krajnjim ciljem postizanja pozitivnog socijalnog identiteta. Drugim riječima, etnička grupa nikada ne bi postojala bez relevantnih 'Drugih'. Sama ideja o 'Nama' ne bi bila logična bez nečeg s čim se poredimo, odnosno nečeg što je od 'Nas' drugačije, ili barem percipirano kao drugačije.

Etnička grupa, dakle, ne postoji na osnovu objektivnih, očiglednih kriterija definicije, već samo i isključivo zato što njeni sopstveni, ali i članovi drugih grupa dijele zajedničko ubjeđenje o tome da je ona jedna i zasebna, zahvaljujući zajedničkom shvatanju članova dotičnih grupa o *razlici*⁹ između 'Nas' i 'Njih', koja obilježava etničku granicu.

Činjenica je da su kriteriji za definiranje etničke grupe iznutra najčešće proizvoljni, te da se baziraju na selektivnom sagledavanju historije i porijekla. Nacije često zaboravljaju da su velikim dijelom nastale interakcijom s drugim etničkim grupacijama, te da su logični proizvod miješanja s "drugima". Tako danska nacija, koja ideju o etničkom jedinstvu i homogenosti održava kroz stalnu interakciju s turskom i drugim islamskim manjinama koje se u ovakvim interakcijama definiraju kao primitivne i negativne da bi se potcrtao pozitívni identitet etničke većine, previđa činjenicu da je i sama nastala kroz stoljetna miješanja s Poljacima, Nijemcima, Portugalcima i drugima. U Bosni i Hercegovini se konstruirani etnički alteritet koristi da bi se ideološkim projekcijama od jednog naroda napravila tri, te da bi se ova podjela čvrsto fiksirala kao prirodna i neminovna. U ovakvim primjerima, i brojnim drugim, širom svijeta, vidimo da su osnove za stvaranje etničkih grupacija uvijek imaginarne, a proističu iz ideoloških, političkih i interesnih projekata koji često donose prosperitet isključivo pojedincima i senzacionalističkim medijima, dok generalno funkcionišu na štetu većine učesnika u etničkom dijalogu, i onih dominantnih i onih podređenih, s obzirom na to da uzrokuju nepotreban animozitet i podjele u društvu. Etnicitet, kao napokon i religijska i ine socijalne pripadnosti, rijetko se u socijalnim kontekstima koristi za stvaranje konstruktivnih dijaloga i pozitivnih interakcija s "drugim" i "drugačijim", nego se zloupotrebljava u

grupa koja sama za sebe i unutar same sebe funkcionise kao zatvoreni krug članova za koje vjerujemo da dijele iste socijalne veze, i out-group, vanjska, druga i drugačija grupa, koju sačinjava ono što svjesno isključujemo iz onoga što podrazumijevamo da smo 'Mi'.

9 Međuetnička razlika na osnovu koje se markira granica koja razdvaja grupacije najbolje se objašnjava terminom Stuarda Halla "otherness", odnosno alteritet. Alteritet je dakle ona zamišljena, socijalno konstruirana razlika između 'Nas' i 'Njih' koja se često percipira kao rigidna i historijski, biološki i kulturološki fiksirana, te se etničke grupe kao posljedica toga smatraju potpuno zasebnim, fiksnim i definitivnim kategorijama. Alteritet 'Drugih' najčešće se definira kao negativan kroz predrasude i stereotipe, da bi se kroz binarne opozicije sopstveni identitet mogao definirati kao napredan i pozitivan.

korist političkih manipulatora koji mogu biti motivisani različitim ciljevima. Kohezija nekog naroda na etničkoj osnovi tako se najčešće postiže političkim medijskim potpirivanjima protiv neke etničke manjine ili druge grupacije u društvu čije se etničke karakteristike potcrtavaju i fiksiraju kao negativne, primitivne, nazadne, agresivne itd.

Bosna i Hercegovina je zasigurno jedan od najboljih primjera ovakvih političkih manipulacija koje uz korištenje svakodnevnih propagandi baziranih na simplificiranjima i generaliziranjima etničkih karakteristika "drugih", te potpirivanjem animoziteta i straha od "drugog", omogućavaju nacionalnim političkim partijama da stiču i zadržavaju apsolutnu moć u državi Bosni i Hercegovini bez obzira na to što njihova vladavina u potpunosti uništava državu i njene funkcije, te u isto vrijeme onemogućava normalnu egzistenciju i čak opstanak velikoj većini građana svih etničkih pripadnosti. Utoliko je i tužnija činjenica da se ratovi, masakri, pa čak i genocid, kao u bosanskom slučaju, dešavaju zahvaljujući političkim zloupotrebama imaginarnih etničkih jedinica. Historija je mnogo puta pokazala da raznovrsne etničke grupacije mogu živjeti zajedno u miru i toleranciji, ali u trenutku kad njihova teritorija ili resursi postanu interesna zona vanjskih faktora, uz pomoć političke propagande, etnički konflikti se brzo i lako stvore i rasplamsaju po principu "Divide et impera"¹⁰, a najčešće su usko vezani za problematiku postkolonijalizma.

Zaključno treba naglasiti da definiranje "objektivnih" faktora za formiranje etničkih grupacija postoji kao elitistički teoretski fundament direktno u službi svjetskih političkih strujanja koja uspješno ostvaruju etničke manipulacije strateškim pozicioniranjem učesnika u etničkim identitetima, ali najčešće ide direktno na štetu etničkog pojedinca. Slobodnije i otvorenije etničke definicije otvorile bi prostor za etnički diverzitet i kulturološke razmjene, dok bi umanjile mogućnost zloupotrebe socijalnih identiteta, te vratile slobodu učesnicima u etnicitetu.

10 Osim Bosne i Hercegovine i Ruande, ovdje se apsolutno može koristiti primjer Jevreja i Palestinaca u Izraelu čiji je konflikt u velikoj mjeri isprovociran i potenciran od režima Velike Britanije, što se danas u velikoj mjeri zaboravlja, a kao i u drugim regijama gdje su prisutni etnički konflikti uzroci mržnje pripisuju se prastarim težnjama i "objektivnim" uzrocima.

Sažetak

Autor diskutuje različite načine definiranja etničke grupacije kao takve i uspostavljanje kriterija koji dokazuju njeno postojanje kao zasebne i unikatne etničke tvorevine. Definiranje objektivnih, "validnih" kriterija i zajedničkih imenilaca za postojanje etničke grupe ne može se smatrati za adekvatan naučni pristup s obzirom na to da zanemaruje kontekst u kojem se određena grupacija razvija i stasa. Ovakve definicije također ostavljaju prostora za političke manipulacije etničkim identitetima u kojima mali broj pripadnika političkih "elita" prosperira, dok većina učesnika etničkom pozicioniranju ispašta zbog svojih etničkih afilijacija. Političke zloupotrebe alteriteta kao socijalno konstruirane međuetničke razlike nerijetko rezultiraju u etničkim konfliktima, pa čak i genocidom, te u mnogobrojnim zemljama, poput Bosne i Hercegovine, sprečavaju politički razvoj, sazrijevanje i smjene na političkoj sceni. Nužno je dakle otvaranje i omekšavanje rigidnih etničkih definicija, koje će kao slobodnije i liberalnije tvorevine nuditi više prostora alternativnim i konstruktivnim definicijama alteriteta a manje prostora eventualnim političkim manipulacijama i zloupotrebama.

Bibliografija

1. Bloom William, Personal identity, national identity and international relations, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
2. Campbell David, National Deconstruction – Violence, Identity and Justice in Bosnia and Herzegovina, University of Minesota Press, 1998.
3. Giddens Anthony, Sociologija, Polity Press, Cambridge, 2001.
4. Giddens Anthony, The consequences of modernity, Polity Press, Cambridge, 2004.
5. Gilroy, Paul, Without Guarantees, In Honour of Stuart Hall, Verso, London 2000.
6. Godišnjak, BZK Preporod, Bošnjački identitet u XX stoljeću, str. 9-152. Bošnjačka zajednica kulture «Preporod», Sarajevo, 2003.
7. Hall Stuart, Representations: Cultural Representations and Signifying Practices; Sage Publications, 1997.
8. Hall Stuart and Paul du Gay, Questions of Cultural Identity, Sage Publications, London 1996.
9. Holzkamp. K, Mennesket som subjekt for videnskabelige metodik, De kommunistiske studenter på psykologi ved Københavns Universitet, København, 1985.
10. Jenkins, Richard, Rethinking Ethnicity, Arguments and Explorations, Sage Publications, London 1997.
11. Liebkind K., Minority identity and identification processes: A social psychological study, Finish society of sciences and letters, Helsinki 1984.
12. Liebkind K., New identities in Europe, Immigrant Ancestry and the Ethnic Identity of Youth, Eorpean Science Foundation, 1989.
13. Tajfel. H., Human Groups and Social Categories, Cambridge University Press, 1981.
14. Tajfel. H and C. Frazer, Introducing Social Psychology, Harmondsworth, Penguin 1990.
15. Wachtel, Baruch Andrew, Making a Nation, Breaking a Nation, Literature and Cultural Press, Stanford California, 1998.
16. Wicker Hans – Rudolf, Rethinking Nationalism and Ethnicity; The Struggle for Meaning and Order in Europe, Oxford New York, 1997.